

OVER BEWUSTWORDING, WAARHEID EN VRIJHEID.

Rudolf Boehm

I.

Volksoopvoeding staat in het teken van de bewustwording, het bewust maken. Die woorden, hoewel mode-woorden die nog niet al te lang in omloop zijn, lijken inderdaad best geschikt om aan te duiden wat zij die actief bij de volksoopvoeding betrokken zijn, beogen, en men kan zich zelfs moeilijk indenken wat ze anders zouden kunnen beogen. Nochtans moet die aanduiding enkele vragen oproepen. Ik wil er drie aanhalen.

1° Men wil zich bewust worden, men wil anderen bewust maken van iets dat feitelijk gegeven is; en als dusdanig gekend is. Als iemand in een gesprek opmerkt: "je moet toch beseffen dat ...", dan houdt die opmerking op de eerste plaats de bewering in dat het aangehaalde wel degelijk een onbetwistbaar feit en als dusdanig algemeen bekend is; enkel hij die het "moet beseffen" heeft er nooit van gehoord of heeft het voor het ogenblik vergeten. Veronderstellen zij die zich inspannen voor "bewustwording" niet, in een zekere zin, dat heden eigenlijk alles gekend is, en dat het enkel nog erom gaat die kennis ook overal te verspreiden? Of tenminste, moeten ze zich niet eigenlijk ertoe beperken de mensen bewust te maken van hetgeen in feite reeds bekend is - of (door wie?) als definitief verworvene kennis beschouwd wordt? Verbergt zich dan echter niet, achter de mooie woorden van "bewustwording" en "bewustmaking", een soort schoolmeesterij?

2° Wat betekent dat eigenlijk, zich van iets bewust worden, of iemand van iets bewust maken? Natuurlijk, dit "iets" ingang doen vinden in zijn "bewustzijn".

Maar wat "bewustzijn" is, weet nog steeds niemand heel goed te zeggen, spijs filosofie en fenomenologie (een filosofische richting die, vooral in haar beginstadium rond 1900, de bewustzijnsproblematiek centraal heeft gesteld), spijs psychologie en psychoanalyse.(1) Wat nog het best gekend is, is het verschil dat bestaat tussen een thematisch, gereflecteerd, uitdrukkelijk bewustzijn (van iets), en onthematisch, ongerefleeteerd, "impliciet" (onder-)bewustzijn. Vaak noemt men dan, voornamelijk onder de invloed van de psychoanalyse die het niet thematisch, gereflecteerd, uitdrukkelijk bewuste als het voor- en onbewuste heeft bestempeld, slechts het eerste "eigenlijk" bewustzijn. Daarop voortgaande, zou men nu kunnen stellen dat "bewustwording" en "bewustmaking" alles te maken hebben met een verruiming van de omvang of de inhoud van het thematisch-gereflecteerd-uitdrukkelijk bewustzijn, in tegenstelling met datgene waarvan men zich niet op die manier of zelfs op geen enkele manier "bewust" is. Maar zijn er aan zo'n verruiming van het expliciet bewustzijn niet van meet af aan nauwe grenzen gesteld? Kan zich een mens steeds, of ook maar ooit, van "alles" (en nog iets) bewust zijn, en dit tegelijkertijd en in een thematisch-gereflecteerd-uitdrukkelijk bewustzijn? Kan ik iets tot thematisch object (of eenvoudigweg: tot thema) van mijn expliciet bewustzijn maken zonder juist daarmee al het overige uit mijn uitdrukkelijk bewustzijn te verdringen naar een min of meer onbewuste achtergrond? Dreigt dan echter het voornemen van "bewustwording" en "bewustmaking" niet zinledig te worden, tenzij ook aangeduid wordt waarvan men zich (op de eerste plaats) moet bewust worden of anderen moet trachten bewust te maken?

3° Feitelijk wordt door hen die zich inspannen voor een bevordering van de bewustwording, een onderscheid gemaakt tussen inhouden - voorstellingen, denkbeelden - die veelal ons aller bewustzijn in beslag nemen en die dat beter niet zouden doen (nl. voorstellingen die ons opgedrongen worden door "reclame, beïnvloeding, verleiding en bedrog"), en andere "feiten" waarvan velen

zich helemaal niet of niet expliciet bewust zijn en waarvan ze zich beter duidelijk zouden bewust worden (door middel van "informatie, voorlichting" enz.) (2). Wel wordt hierbij gesteld dat ook het eerste - waarbij het eigenlijk gaat over het verwijderen van bepaalde denkbeelden uit ons bewustzijn - langs een soort bewustwording om moet gebeuren, nl. dóór zich bewust te worden van het "bedriegelijk" karakter van die voorstellingen en denkbeelden. Cruciaal blijft niettemin de vraag hoe en op basis van welk criterium te onderscheiden tussen inhouden, voorstellingen of denkbeelden waarvan we ons wél móeten bewust worden, en deze die we zouden moeten trachten uit ons bewustzijn te verbannen of waardoor we ons bewustzijn niet moesten laten "beïnvloeden", laat staan bepalen. (Want het is duidelijk : een beeld - bv. een reclame-affiche - dat me onophoudelijk voor ogen staat, *bepaalt* reeds mijn "denkwereld", en dan ongetwijfeld ook mijn gedragingen en handelingen; en dit wellicht zelfs indien het niet eens om een expliciet-thematisch bewustzijn maar enkel om een ongerefecteerd achtergronds-bewustzijn gaat.) Het hierbij in feite gehanteerde criterium dat zich ook in het voorgaande reeds aankondigde, is wellicht nog steeds geen ander dan de goede oude onderscheiding tussen "waar" en "vals", tussen "waarheid" en "onwaarheid". Bewustwording moet zijn : bewustwording van de waarheid, van de dingen zoals ze feitelijk zijn en in elkaar zitten, gesteund op kennis, informatie en voorlichting; en dat houdt in, afstoting van onware inhouden, voorstellingen en denkbeelden die ons enkel opgedrongen worden door gemis aan inzicht, door reclame, verkeerde beïnvloeding, verleiding en bedrog. Maar is die scheidingslijn zo makkelijk en duidelijk te trekken ? Ten grondslag ligt hierbij een waarheidsbegrip dat afkomstig is uit de klassieke Griekse wijsbegeerte : waarheid als overeenstemming van de voorstelling met de dingen zoals die "op zichzelf" zijn. Sinds meer dan 200 jaar - sinds Hume en Kant - werd echter dit waarheidsbegrip door de moderne filosofie steeds

meer in twijfel getrokken. En geenszins énkél door "filosofen", maar bv. ook door de meeste meer recente stromingen in de literatuur en de kunst. Hoe dan ook, kan men zich ernstig verbeelden "bewustwording" en "bewustmaking" te kunnen bevorderen zonder de vraag naar de waarheid te hernieuwen ?

Ik wil nu in het volgende voornamelijk trachten deze laatste vraag iets meer uit te diepen; ik zal dan vanzelf ook op de twee eerste vragen terugkomen.

II.

De beste inleiding tot het moderne waarheidsprobleem die ik ken, is het boek van Daniel L. Boorstin : "The Image. Or What Happened to the American Dream", (3) wellicht juist omdat Boorstin, een historicus, niet in filosofie maar in de geschiedenis van de Amerikaanse beschaving geïnteresseerd is. Eén van de onderwerpen van dit werk is de verschijningsvorm en werkingswijze van de moderne reclame. Door velen wordt de reclame als het belangrijkste voorbeeld van misleiding en verleiding in onze samenleving beschouwd. L Boorstin maakt nu aan de hand van talrijke voorbeelden duidelijk dat de beïnvloeding en verleiding die we door de reclame ondergaan wel degelijk veelal op misleiding en bedrog berust, dat dit echter weinig of niets te maken heeft met het feit dat de inhoud van de reclame "objectief" niet "waar" zouden zijn; integendeel, de bedrieglijke en misleidende rol van reclame kan nog versterkt worden door haar "objectieve waarheid". Indien Boorstin gelijk heeft moet men er zich dus rekenschap van afleggen dat men de bedrieglijke invloed van reclame en andere verleidingsvormen niet kan bestrijden door ze als "onwaar" te ontmaskeren en zichzelf en anderen bewust te maken van "de waarheid", in de gebruikelijke zin van dit woord; zelfs indien men het niet zonder meer eens zou zijn met Boorstin's stelling dat reclame doorgaans uitmunt door "objectieve waarheid". Ik wil en kan hier maar één enkel van zijn vele voorbeelden

aanhalen. Voor een bekende sigarettenmerk werd in de Verenigde Staten gedurende lange jaren reclame gemaakt met de spreuk : "it's toasted". Dat was inderdaad volkomen waar. Feit is echter dat min of meer alle Amerikaanse sigaretten "toasted" zijn. Die slogan was dus, hoewel waar, tegelijkertijd grof misleidend. Waarin bestaat nu eigenlijk die misleiding en de daaruit voortvloeiende verleiding ? In een ander hoofdstuk van zijn werk beschrijft Boorstin de verschijningsvorm en werkingswijze van de moderne nieuwsberichten, als een van de belangrijkste vormen van hedendaagse informatie of voorlichting. En hij komt tot het besluit dat het daarmee eigenlijk niet anders gesteld is dan met de reclame. Ook onze nieuwsberichten zijn voor een groot deel, hoewel volstrekt "objectief waar", toch veelal misleidend door wat ze zeggen en tonen (bv. op televisie en in foto's) en wat niet.

-JD> Het eenvoudigst kan men het als volgt uitleggen. De "media" - de reclame inclusief - beschikken over een massa objectieve feiten die ze stuk voor stuk zouden kunnen weergeven zonder ook maar een ogenblik in te druisen tegen de "objectieve waarheid". Maar een volledige en volledig gedetailleerde informatie over al die feiten is gewoon onmogelijk; ze is zeker niet mogelijk op elk ogenblik, in elke nieuwsuitzending, in elk nummer van elk dagblad, in elke advertentie. Er moet dus "geselecteerd" worden, en dáárvoor bestaan inderdaad geen objectieve criteria meer, zomin overigens als voor het taalgebruik waarop de berichtgeving of de reclame steunen. Maar de feiten die geselecteerd worden, worden de lezer of toeschouwer "opgedrongen". Het gezond verstand van de gewone mens die (vooral) de reclame "opdringerig" vindt, begrijpt in feite nog het best haar werkingswijze, en ook die van allerhande informatie en voorlichting. Want hetgeen "naar voren gebracht" wordt door de "media" dringt zich inderdaad onmiddellijk, op de eerste plaats langs zintuiglijke weg om, de mensen, en meer bepaald hun bewustzijn, op. Het kan niet

anders dan ze bezig houden, in hun gewaarwordingen, in hun herinneringen, in hun verbeeldingen, in hun denkbeelden en in hun gehele denkwereld. Indien het gaat over "objectieve feiten", zal die werking nog versterkt worden doordat de opgedane indruk wel degelijk door andere indrukken nog bevestigd, nooit echter rechtuit kan tegengesproken worden.

Eigenlijk gaat het hierbij om een fenomeen dat we allemaal ook uit onze gewone alledaagse omgang met mensen kennen, zonder er gewoonlijk veel aandacht aan te besteden. Iemand doet zijn mond open en zegt iets. Wat hij zegt kan waar of onwaar zijn. Voornamelijk echter heeft hij met hetgeen hij zegt een bepaald onderwerp ter sprake gebracht, hij heeft het "in het midden gebracht", en daar staat het nu en dringt zich iedereen op, en er is niet meer gemakkelijk van los te komen. Hij heeft niet enkel een objectief feit uitgesproken (als het waar is wat hij zegt), dóór juist dit feit aan te halen heeft hij de situatie onder de mensen veranderd, en daarmee ook een feitelijke situatie gewijzigd.

[Al de voorgaande opmerkingen geven nu echter aanleiding tot de volgende vraag. Is er met de aangeduide problematiek, die ook onafhankelijk van de vraag van "objectieve waarheid" blijft voortbestaan, niet ook nog een waarheidsprobleem verbonden? Zoals gezegd kennen we het waarheidsprobleem doorgaans nog steeds enkel onder de vorm van de vraag of een bepaalde voorstelling of uitspraak al dan niet overeenkomt met haar onderwerp. Maar is het niet ook, en zelfs op de eerste plaats, een vraag van waarheid, te weten over wélk onderwerp, wélk thema, wélike vraag men het dan móét hebben - of wát de inhoud van onze voorstellingen en denkbeelden, kortom van ons bewustzijn moet zijn, wáarvan we ons moeten bewust worden en anderen moeten bewust maken? Ik heb dit, in tegenstelling met onze gebruikelijke begrippen van louter "logische" of objectieve waarheid, een vraag van "topische" of thematische waarheid genoemd. (4)]

In de moderne wijsbegeerte is die problematiek van een "topische" waarheid eigenlijk, zoals reeds gezegd, al sinds meer dan 200 jaar aan bod gekomen, hoewel niet onder die benaming. Een zeer scherpe uitdrukking heeft ze voornamelijk in bij Kant gekregen die stelt dat "waarheid" niet in de overeenstemming van onze voorstellingen met de "dingen op zichzelf" kan bestaan, maar enkel, omgekeerd, in een overeenstemming van de dingen zoals ze ons verschijnen, met onze voorstellingen. Kant bedoelde ermee dat we de werkelijkheid steeds maar te kennen krijgen voorzover ze beantwoordt aan (of : antwoordt op) door ons zelf (op voorhand) geformuleerde vraagstellingen. Het is bijzonder opmerkenswaardig dat Kant dit precies voornamelijk stelde m.b.t. "objectieve", wetenschappelijke waarheid. Derhalve zou ook "objectieve waarheid" zelf reeds een zeer bepaalde thematiek vormen die "geselecteerd" werd door de moderne wetenschap.

Meer recentelijk hebben de stellingen van Kant m.i. een bevestiging gevonden in het onderzoek van de Amerikaanse wetenschapsfilosoof Thomas S. Kuhn over "The Structure of Scientific Revolutions", (5) hoewel (of juist omdat) Kuhn op geen enkele manier op Kant beroep doet. Volgens hem is elk "normaal" wetenschappelijk onderzoek gebaseerd op een (stilzwijgend) vooropgesteld "paradigma". (6) Zo'n "paradigma" is geen "dogma" dat eigenlijk alle problemen al op voorhand "in principe" zou opgelost hebben, maar het legt wel op voorhand reeds vast, welke de problemen zijn die door een bepaald wetenschappelijk onderzoek zouden moeten opgelost worden, welke methoden daarvoor dienen aangewend te worden en wat bijgevolg als een echte wetenschappelijke oplossing van die problemen kan beschouwd worden. "Wetenschappelijke revoluties" (en dan wellicht ook "technologische" of "industriële revoluties", waar het Kuhn niet over heeft) hebben dan alles te maken met de vervanging van één paradigma door een ander. Zo'n conflict tussen een oud en een nieuw paradigma kan echter niet beslecht worden doordat oude voorstellingen "weerlegd" worden door

nieuwe, of doordat nieuwe denkbeelden "de feiten" beter verklaren dan oude, want op basis van het nieuw paradigma wordt juist een andere soort verklaringen voor een andere soort feiten geëist.

Men ziet dat Kuhns paradigma-problematiek veel verwantschap vertoont met mijn eigen thema-problematiek, en zelfs met de "waarheidsproblematiek" die door Boorstin aan de orde is gesteld m.b.t. reclame en informatie. Men ziet echter voornamelijk, naar ik hoop, dat het niet opgaat de taak van "bewustwording" en "bewustmaking" op zò'n manier op te vatten alsof het er eigenlijk maar om zou gaan onze reeds verworven kennis van objectieve feiten onder het volk te verspreiden. Het valt zeker niet te betwisten dat de opstapeling van objectieve feitenkennis, dank zij de moderne wetenschap, tegenwoordig een toppunt bereikt heeft, maar evenmin, dat we daarmee enkel aan het beginpunt van een nieuwe waarheidsproblematiek staan die voor de volksopleiding van cruciaal belang is.

III.

Als de reclame en zelfs "informatie" en "voorlichting" ons dreigen te bedriegen, te misleiden en te verleiden, gewoon door hun "opdringerig" karakter zoals ik heb getracht iets nader te omschrijven, dan komt ook de grote verantwoordelijkheid van hen die zich inspannen voor de bevordering van "bewustwording" en "bewustmaking" in een nieuw daglicht te staan. Die verantwoordelijkheid heeft alles te maken met de keuze van een thematiek, of met de vraag waarvàn men zich wil bewust worden of anderen wil bewust maken. Die verantwoordelijkheid kan slechts gedragen worden door daadwerkelijk verantwoording af te leggen, namelijk m.b.t. de motieven voor de keuze en de benaderingswijze van een bepaalde thematiek. Concreet betekent dit iets zeer eenvoudigs dat echter verre van gemakkelijk is, hoewel men er zich meestal al te gemakkelijk van afmaakt. Het is ontoelaatbaar dat men zich, bv. in een vormingscursus, met een of ander

onderwerp inlaat nadat men slechts drie woorden heeft gezegd over de reden waarom men zich ermee wil bezig houden. En het is evenzo ontoelaatbaar zich bij de opgave van die reden te beperken tot aanduidingen zoals de volgende : "De sociologie is één van de moderne menswetenschappen. Ze houdt zich bezig met de studie van ...", of : "In de hedendaagse kunst bestaat er een belangrijke strekking die erin bestaat ...", of, algemeen gesproken, met aanduidingen die het louter bestaàn van eender welk verschijnsel als voldoende reden beschouwen om zich ermee bezig te houden. Dan zou men zich gewoonweg met "alles en nog iets" moeten bezig houden (en dat op eender welk ogenblik). Als men mij nu echter een voorbeeld zou vragen van een "goede" manier om een thema-keuze te motiveren, zou ik hier enkel kunnen verwijzen naar de manier waarop ikzelf in dit opstel heb getracht de redenen aan te duiden waarom in verband met "bewustwording" en "bewustmaking" een nieuw waarheidsprobleem zou moeten gesteld worden. Eender welk ander "voorbeeld" zou, uiteraard, willekeurig gekozen zijn, zodat het zich juist niet zou lenen tot een verantwoording van zijn keuze.

Maar ik ben met mijn eigen verantwoording ook nog niet rond. De volle verantwoordelijkheid van hen die zich inspannen voor "bewustwording" en "bewustmaking" kan niet duidelijk gemaakt worden zonder ook het vrijheidsprobleem ter sprake te brengen. Immers, Fichte, dē filosoof van de vrijheid, (7) heeft de menselijke vrijheid precies geplaatst op het vlak van het menselijk bewustzijn, en meer bepaald in het feit dat we in staat zijn zelf te bepalen wàt (op een gegeven moment) het object of de inhoud van ons bewustzijn zal zijn. Fichte heeft niet beweerd dat we dat ook steeds daadwerkelijk doen, en ook niet dat ieder mens dat onder alle omstandigheden steeds zou kunnen doen. Hij zegt enkel : vrijheid bestaat voor zover mensen op die manier hun bewustzijn (waarvàn ze zich bewust worden) zelf bepalen. Bijgevolg is vrijheid volgens Fichte eigenlijk ook niet zomaar een "feit" dat ob-

jectief zou kunnen vastgesteld worden, iedereen kan ze enkel bij zichzelf ondervinden; en ook dit slechts voor zover hij ze ook daadwerkelijk voltrekt. (Nog volgens Fichte, betwisten velen het bestaan van de vrijheid gewoon omdat ze ze inderdaad niet kennen, en dit omdat ze ze nooit beoefend hebben.) Voltrokken wordt de vrijheid door de mens voor zover hij de inhoud van zijn bewustzijn niet gewoon laat bepalen door allerlei invloeden die zich aan hem opdringen en die hij passief ondergaat, maar een gemotiveerde keuze doet onder de inhouden die zich aanbieden, waarbij hij natuurlijk ook die motieven niet passief moet ondergaan maar in overweging moet nemen en tegen elkaar afwegen. ("Motieven" zijn "beweegredenen" die uiteraard nooit "dwingend" zijn; anders zouden ze niet te onderscheiden zijn van "natuurlijk" werkzame oorzaken.)

Nu is het duidelijk dat onze bewustzijnsinhouden, d.i. dat waarmee we "in gedachten" bezig zijn (wat geenszins in tegenstelling moet staan met dat waarvoor we "gevoelig" zijn), op de eerste plaats ook zullen bepalen hoe we ons zullen gedragen en wat we zullen doen. Men zal zich met niets "in werkelijkheid" bezig houden waarmee men zich niet op de eerste plaats "in gedachten" (of in gevoelens) bezig houdt, of tenminste, men zal niet gemakkelijk iets "goed" doen als men er "met zijn gedachten helemaal niet bij" is. (Het woord "gedachte" moet hierbij wel in een ruime betekenis verstaan worden.) Het is eveneens duidelijk dat eigenlijk ook ieder mens überhaupt (en bijna ook op elk ogenblik van zijn bestaan) op de eerste plaats gekenmerkt is (in zijn "individualiteit") door hetgeen hem "in gedachten" bezig houdt, en dat elkeen bij een andere mens, afgezien van diens zintuiglijke tegenwoordigheid, daarmee op de eerste plaats gekonfronteerd wordt. Dan is het natuurlijk van cruciaal belang of die bepaling van de bewustzijnsinhouden van de mensen berust op een gemotiveerde vrije zelfbepaling of gewoon op een opdringerige beïnvloeding die ze passief ondergaan.

Uit al dit blijkt dat de verantwoordelijkheid van hen die zich inspannen voor "bewustwording" en "bewustmaking", waarop boven gewezen werd i.v.m. de waarheidsproblematiek, uiteindelijk een vraag is van respect voor de menselijke vrijheid. Dit respect eist niet meer en niet minder, dan de mensen een kans te geven om hun vrijheid te beoefenen (niet "te verwerkelijken", want indien de vrijheid bestaat in wat beschreven werd, kan ze nooit definitief verworven worden). En aan die eis kan niet voldaan worden door gewoon over "alles en nog iets" informatie en voorlichting aan te bieden en het "dan" aan de mensen zelf over te laten waarmede ze zich in gedachten en in werkelijkheid willen bezig houden. Want op dat ogenblik is dat alles reeds aan het bewustzijn van de mensen opgedrongen. Enkel door veel aandacht te besteden aan een motivering van de keuze van thematiek komt men de beoefening van de menselijke vrijheid in de bewustwording tegemoet. Meer bepaald is de doelstelling enkel "informatie over objectieve feiten" te willen geven erg problematisch. Zeker, wat werkelijk "objectief" gegeven is, bepaalt de grenzen van onze vrijheid. Het is het meest "opdringerige" wat men zich kan indenken. En zeker moeten we in al onze handelingen - en volgens Fichte is de zelfbepaling van de inhoud van ons bewustzijn onze eerste handeling - in rekening stellen wat nu eens "objectieve feitelijkheid" is. Maar we moeten het ook maar doen in verband met onze eigen gemotiveerde handelingen; het zich bezig houden met "objectieve feiten" vergt zelf nog een motivering, en alle motieven liggen in het domein van de vrijheid. Wie zich volstrekt ongemotiveerd alleen nog blind staart op "objectieve feiten", enkel omdat ze nu eens "objectieve feiten" zijn, verzaakt van meet af aan aan zijn vrijheid, en ondergaat op die manier een opdringerige beïnvloeding die juist daarom ook nog bedriegelijk is, omdat ze nl. het bewustzijn van de vrijheid verdringt en daarmede de vrijheid zelf teniet doet.

Noten

- (1) Freud bv. merkt m.b.t. de psychoanalyse op :
 "Het uitgangspunt voor dit onderzoek is het met niets vergelijkbaar feit van het bewustzijn dat zich (nog steeds) aan elke verklaring en beschrijving onttrekt". *Abriß der Psychoanalyse*, 1e gedeelte, 4e hoofdstuk. Zie ook mijn studie "Bewußtsein als Gegenwart des Vergangenen", in *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie*, II, Den Haag, Martinus Nijhoff, 1981.
- (2) Dit artikel werd oorspronkelijk geschreven op vraag van het tijdschrift *Volksopvoeding*, dat inmiddels niet meer verschijnt.
 De tussen haakjes en tussen aanhalingstekens aangehaalde opsommingen zijn van Urbain Bax, redactiesecretaris van *Volksopvoeding*, in de brief waarmee hij me uitnodigde dit artikel te schrijven.
- (3) London, Weidenfeld and Nicolson, 1961. Een Nederlandse vertaling, door Yge Foppema, verscheen onder de titel *Het Imago. Of wat is er met de Amerikaanse droom gebeurd ?*, bij Leopold, Den Haag, 1969. - Voor een meer uitgebreide filosofische bespreking van dit werk (waarbij echter het waarheidsprobleem niet uitdrukkelijk behandeld wordt), zie §22 van mijn *Kritiek der grondslagen van onze tijd*, Het Wereldvenster, Baarn, 1977.
- (4) Een meer grondige uiteenzetting van het probleem van een "topische" waarheid vindt men in *Vom Gesichtspunkt der Phänomenologie*, II, pp. 217-253.
- (5) Chicago en London, The University of Chicago Press, 1962. Nederlandse vertaling, door Bastiaan Vellink, onder de titel *De structuur van wetenschappelijke revoluties*, Meppel en Amsterdam, Boom, 1972.

- (6) Het Grieks woord "paradeigma" betekent letterlijk "voorbeeld"; Platoon gebruikt het soms in plaats van "idea". Door Kuhn is dit woord in de mode gekomen, maar meestal wordt het tegenwoordig op een manier gebruikt die maar weinig te maken heeft met Kuhns originele gedachten.
- (7) Johann Gottlieb Fichte (1762-1814) is een in deze streken nog steeds weinig bekende Duitse filosoof; ook elders wordt hij eerder miskend door hem als een voorloper van Hegel en, met Hegel, als een "subjectieve idealist" te beschouwen. Een van de zeldzame Nederlandse vertalingen van geschriften van Fichte, door Paul Willemarck, verscheen onder de titel "De vrijheid van het denken" in het *Tijdschrift voor Diplomatie*, 8 (1982), nr. 5, pp. 298-314 (met een door mij geschreven "inleiding").